

**Якубова Феруза Рашидовна,
Тошкент давлат шарқшунослик университети
Араб филологияси кафедраси ўқитувчиси**

ИККИ БУЮК ОЛИМ – ЗАМАХШАРИЙ ВА МАЙДОНИЙ СИЙМОСИ

Аннотация: Ушбу мақола бир даврда яшаб ижод қилган икки буюк мутафаккир олим аз Замахшарий ва ал Майдоний ҳаёти ва ижоди ҳақида бўлиб, уларнинг ҳаёти ва қолдирган илмий мероси ўртасидаги муштараклик ёритилади. Икки буюк олим сиймоси ўрганилиб, улар ўртасида кўп ўхшашликлар борлиги аниқланди.

Калит сўзлар: сарф илми, наҳв илми, исм, феъл, ҳарф, тилшунослик, тилшунос олим, фикҳ, фихрист, мажмуа, рисола, морфология, фонетика, тафсир, аруз илми.

Аннотация: Эта статья о жизни и творчестве двух великих мыслителей и ученых, Замахшари и аль-Майдани, которые жили и работали в одно время, и проливает свет на общие черты между их жизнями и научным наследием, которое они оставили после себя. Был изучен образ жизни двух великих ученых, и было обнаружено, что между ними есть много общего.

Ключевые слова: наука о сарфе, грамматика, существительное, глагол, письмо, лингвистика, лингвист, юриспруденция, фиксрист, комплекс, памфлет, морфология, фонетика, тафсир, наука аруз.

Annotation: This article is about the life and work of two great thinkers and scientists, Zamakhshari and al-Maidani, who lived and worked at the same time, and sheds light on the similarities between their lives and the scientific legacy they left behind. The lifestyle of the two great scientists was studied and it was found that they have a lot in common.

Keywords: sarf science, grammar, noun, verb, writing, linguistics, linguist, jurisprudence, fixist, complex, pamphlet, morphology, phonetics, tafsir, aruz science.

Ер-у заминнинг, ўз даврининг кўрки ва фаҳри бўлган олим- Маҳмуд Замахшарий ўзининг яратган бой илмий ва бадий мероси билан ҳамон жаҳон илм ҳазинасига муносиб кўрк бўлиб келмоқда. Кўҳна Хоразм заминида таваллуд топган, жаҳон фани ва маданияти ривожига муносиб ҳисса қўшган олим, араб грамматикаси, луғатшунослик, адабиёт, аруз илми, жуғрофия, тафсир, ҳадис ва фикҳга оид кўплаб асарлар ёзиб қолдирган.

Замахшарий дунёқарашининг шаклланишида, етук тилшунос бўлиб етишишида унга бевосита ва билвосита устозлик қилган, раҳнамолик қилган олимларнинг роли катта. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин яратилган замахшарийшуносликка оид тадқиқотларда бу ҳар томонлама

исботлаб берилди¹. Замахшарий тилшунос сифатида Абу Мударни ҳам устози ва ҳам руҳоний – тариқат пири деб билган. Шу билан бирга ўз асарларида Сибавайҳи, Халил ибн Аҳмад Фараҳидий, Абу Али Фарисий ва бошқаларга бўлган муҳаббати, уларга ўзининг салафлари деб қараши унинг тилшуносликка оид асарларида ўз ифодасини топган. Кўп жойларда уларнинг сўзларини, фикрларини келтирган, илмий талқин қилган, асарларига шарҳлар ёзган. Ўрта асрлар илм-фанининг ўндан ортиқ йўналишида ижод қилиб, мислсиз ютуқларни қўлга киритган Замахшарий ўздан кейин катта илмий мерос қолдирган. Ва табиийки, вақт ўтиб, асрлар ошиб ўзи ҳам кейинги авлод вакиллари учун маънавий устоз, раҳнамо, салаф вазифасини бажарган².

Маҳмуд Замахшарий асарлари рўйхати турли манбаларда турлича келтирилади. Жумладан, атоқли немис шарқшунос олими К.Броккельман ўзининг *تاريخ الأدب العربي* - тариху-л-адаби-л-арабийи - "Араб адабиёти тарихи" номли асарида Маҳмуд Замахшарийнинг 31 та асари ҳақида маълумот берган³ бўлса, доктор Аҳмад Муҳаммад Хуфий *الزمخشري* - "Аз-Замахшарий" номли рисоласида унинг 48 асари борлигини айтиб ўтади⁴. Академик А.Рустамовнинг "Маҳмуд Замахшарий" китобида алломанинг 39 та асари ҳақида маълумотлар бор⁵. Б.З.Холидов ўз мақоласида Замахшарийнинг 55 та асар ёзганлигини таъкидлайди. Маҳмуд Замахшарий илмий меросининг яна бир забардаст тадқиқотчиси У.Уватов "Нозик иборалар" номли китобида алломанинг 34 та асарига оид маълумот берган⁶. Энг сўнгги илмий адабиётлардаги маълумотларга келсак, улар аллома қаламига мансуб асарлар сонининг ортганлигини кўрсатади. Жумладан, 1998 йил Байрутда Маҳмуд Замахшарийнинг "Асосу-л-балоға" асари чоп этилди. Мазкур асарнинг муқаддима қисмида тадқиқотчи олим Муҳаммад Босил Уйун ас-Суд аллома асарларининг рўйхатини келтирган. Уларнинг сони 65 та⁷.

Замахшарий ўзига устоз деб билган замондоши, илмий фикрларини қадрлаган, ўз ижодида унинг асарларига ишончли манба, таянч, устун сифатида қараган киши – машҳур кўпқиррали олим Аҳмад Майдоний ҳисобланади. Унинг асли исми Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим Майдоний бўлиб, у араб тили грамматикаси, фикр ва адабиётга оид асарлар муаллифидир.

Аҳмад Майдоний Ўрта Осиёда яшаб ижод этган фозил адиб ва тилшунос олимдир. Абдул Ғаффор бин Исмоил ўзининг “السِّيَاقُ” асарида зикр қилишича, олим Нишопурлик бўлиб, умрини ўша ерда ўтказган⁸. Тарихий манбаларда унинг вафот этган йили кўрсатилган бўлиб, унга кўра аллома ҳижрий 518 йил

¹ Қаранг: Рустамов А., Маҳмуд Замахшарий. -Т.: Фан, 1971, -32 б.; Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. -Т.: Камалак, 1992, -80; Исомов З.М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамоту-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий –танқидий матни (Тошкент қўлёзмалари асосида): -Филол.фанлар доктори дисс. –Т: 1999.- 234 б.

² Носирова М. Тилшунослик билимлари тарихи (араб тилшунослиги) – Т.: Семурғ медиа, 2011. – Б.81

³ Қаранг: 315. بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975 م.ص.

⁴ Қаранг: 58-63. احمد محمد الخوفي. الزمخشري. القاهرة. دار الفكر العربي. 1966 م.ص.

⁵ Қаранг: Рустамов А., Маҳмуд Замахшарий. -Т.: Фан, 1971. -Б.10-12.

⁶ Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. -Т.: Камалак, 1992. -Б. 25-45.

⁷ Қаранг: 10-4. محمد باسل عيون السود. أساس البلاغة. الجزء الأول. دار العلمية، بيروت-لبنان. 1998/1419 ، ص.

⁸ www.Maktabat al-maorif al-islamiyya/cjntents/exit.htm

рамазон ойининг 15 кунда, милодий 1124 йил 27 октябрда Нишопурда вафот этган⁹. Ал-Майда мақбарасига дафн қилинган. Демак, маълумотлардан келиб чиқиб шуни айтиш мумкинки, Майдоний вафот этган йиллари буюк тилшунос олим Маҳмуд Замахшарий 49 ёшда бўлганлар.

Аҳмад Майдоний бошланғич илмларни, худди Замахшарий каби, ўз отасидан олган. Унинг отаси ўз даврининг етук олимларидан бўлган. Абу Мудар Исфаҳоний (508х.й.ваф.этган), Абу Бакр Абдуллоҳ б. Талҳа б. Муҳаммад б. Абдуллоҳ Андалусий (518 х.й.ваф.этган), Абу-л-Хаттоб б. ал-Батар, шайху-л-ислом Абу Мансур Наср Хорисийлар Замахшарийга устозлик қилишган бўлса, Аҳмад Майдоний Абу ал-Ҳасан Алий ибн Аҳмад Воҳидийдан ва Ёқуб ибн Аҳмад Нишопурийдан илм ўрганган.

Олимлик мартабасига ярашган бу шахсларнинг шогирдлари ҳам элда танилган. Жумладан, машҳур тилшунос олим “Хужжату-л-афадил” номи билан машҳур бўлган Али б. Муҳаммад б. Ҳорун Имроний (560 х.й. ваф. этган), Ёқуб б.Али б. Муҳаммад б. Жаъфар Балхий, Муҳаммад б. Абу –л-Қосим б. ал-Байжук Баққолий Ховаразмий (562 х.й.ваф.этган)лар Замахша-рийнинг кўлида тарбия олганлар¹⁰. Майдонийнинг шогирдлари қаторида эса “Фароиду-л- хароид” ва “Шарху сакти- з- занд” асарларининг муаллифи Абу Йаъқуб Юсуф ибн Тохир Хуввийни кўриш мумкин. Майдоний форс тилининг билимдони бўлган. Унинг “ас-Сами фил асамий» асари изоҳли луғат бўлиб, арабча исмларни келтирган ва ҳар бир мисолнинг форсча муқобилини берган. Майдонийнинг ўғли Абу Саид ибн Аҳмад отасини изидан бориб, ушбу асарга тақлид қилиб “Китаб фил асамий” асарини ёзган. Демак Майдонийнинг ўғли ҳам шогирдлар қаторида жой олган, деб айта оламиз.

Ибн Анбарийнинг “Нузҳат-ул-албаи”, Ибн Холликоннинг (XIII аср) “Вафийату-л-аён”, Ибн Қифтий (XIIIаср)нинг “Инбаху-р-руввот”, Ёкут Ҳамавийнинг (XIII аср) “Иршаду-л-ариб ила маърифатил-адиб”, Жалолиддин Суйутийнинг (XVI аср) “Бугёту-л-вуот”, Ҳожи Халифа (XVII аср)нинг “Кашфу-з-зунун” каби асарларида, ҳамда машҳур немис олими К.Броккельманнинг “Тариху-л-адаби-л-арабийи” асарида Маҳмуд Замахшарий ва Аҳмад Майдонийнинг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги маълумотларни учратиш мумкин.

Маҳмуд Замахшарий “Ал-Муфасссал” асари билан араб ва ажамлик-ларнинг устозига айланган бўлса, Аҳмад Майдоний “Мажму-л- амсал” асари билан араб ва Ўрта осиелик ажам олимлари орасида шуҳрат қозонган. Мазкур асар “Жомеъу-л-амсал”, “Китабу-л-амсал” номлари билан ҳам машҳур бўлган. Бу асарда беш мингга яқин араб мақоллари ва халифалар ҳамда Пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ) нинг издошлари айтган мингга яқин сўзлари келтирилган. Олим у ёки бу мақолнинг келиб чиқишига сабаб бўлган воқеа- ҳодисалар ҳақида ривоят ва ҳикоятларни ҳам илова қилган. Ушбу асар кўплаб олимларнинг таҳлил ва тадқиқ объекти бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Асар шу қадар машҳур бўлганки, одамлар Аҳмад Майдонийни “Соҳибу-л-амсал”, яъни “Мақоллар

⁹ بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975 م.ص.

¹⁰ Носирова М. Замахшарий ва Розий. Ўзбекистонда диний ва дунёвий кадриятлар уйғунлиги. Илмий анжуман материаллари. – ТИУ. Сентябрь, 2009.-Б.254-258.

китобининг соҳиби, эгаси”, деб аташган.

Библиограф олимлар Аҳмад Майдоний асарларининг қуйидаги фихристини келтирадилар:

1. مجمع الامثال
2. السامى فى الاسامى
3. كتاب الهادى للشادى
4. بحث عن بناء الجمع و الحروف
5. رسائل نحوية صغيرة
6. نزهة الطرف في علم الصرف
7. منية الراضى برسائل القاضى
8. قيد الاوابد من الفوائد
9. تفصيل النشاطين
10. كتاب النحو الميداني
11. كتاب شرح المفضليات

Икки буюк олим - Майдоний ва Замахшарий бир даврда ижод қилган эканлар, бир-бирларининг суҳбатларидан баҳраманд бўлганларига ҳамда, ўзаро ижодларидан бохабар бўлганларига ҳеч шубҳа йўқ. Ушбу фикримиз далили сифатида Майдоний ва Замахшарий ўртасида бўлиб ўтган “сўз ўйини”ни эслаш кифоя¹¹. Олимларнинг иккиси ҳам ўз даврининг эътиборли тилшуносларидан бўлганлар. Уларнинг араб тили грамматикасига бағишланган асарлари бир мажмуада мужассам бўлганлиги фикримиз исботидир. Маълумки, мадрасалар учун мўлжалланган мажмуалар ўша даврнинг энг машҳур асарларидан танлаб олиниб, жамланган. Биз назарда тутаётган мажмуа Константинополда ҳижрий 1299 йил, милодий 1881 йилда “Ал-жавааб” матбаасида босилган тошбосма бўлиб, унда 3 та наҳвга оид асар бир китоб қилиб жамланган. Ушбу Истанбул нусхаси биринчи нашр ҳисобланади. Унда аввал Аҳмад Майдонийнинг “Нузхату-т-торф фи илми-с-сорф”, яъни “Сарф илмига саёҳат” китоби, кейин “Ал-унмузаж фи-н-наҳв” -“Наҳв илмидан намуна” (тузувчи замона устози, Маҳмуд ибн Умар Замахшарий), сўнгра учинчи китоб “Ал-иъраб фи-л-қаваидил-иъраб”- яъни “Эъроб қоидаларида эъроб”- (муаллифи араб тилининг имоми, сўнгги давр наҳвчиларининг энг фозили Жамолуддин Абу Муҳаммад Абдуллоҳ ибн Юсуф ибн Ҳишомдир) рисоласи жой олган. Шубҳасиз ушбу учликдан тузилган мажмуа кўп асрлар мадраса талабалари учун қўлланма вазифасини ўтаган. Мазкур Истанбул тошбосмаси Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси ҳузуридаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқ қўлёзмалари маркази фондида 6913 инвентар рақам остида сақланмоқда.

Ўрта асрлар Шарқида мадрасалар учун қисқа грамматик рисоалар ёзиш анаънаси бўлган.¹² Бундай асарларда грамматик қоидалар қисқа, лўнда, содда ва раво тилда ифодаланган. Одатда араб грамматикасига оид асарларда наҳв масалалари анъанавий тартибда, яъни аввал синтаксис, кейин морфология, сўнгра фонетика баён этилар эди¹³. Замахшарийнинг “ал-Муфассал”

¹¹ www.Maktabat al-maorif al-islamiyya/cjntents/exit.htm

¹² Носирова М. Тилшунослик билимлари тарихи (араб тилшунослиги) – Т.: Семург медиа, 2011. – Б.81

¹³ Гиргас В. Очеркъ грамматической системы арабов. СПб., 1873. -С.16

фумдаментал асари ва унинг ихчамлаштирилган “ал- Унмузаж фи- н- нахв” рисоласи бу қоидадан истисно бўлиб, аллома бу асар билан араб грамматикасини баён қилишнинг янги усулига асос солган. Асарда грамматик қоидалар сўз туркумлари – исм, феъл, ҳарф бўйича кўриб чиқилган.

Аҳмад Майдонийнинг “Нузхату-т-торф фи илми-с-сорф”, яъни “Сарф илмига саёҳат” китоби араб тилининг морфологиясига оид бўлса, “Рисаилу -н- нахвиййат соғират” ҳамда “Китабу-н-нахви-л-майдоний” асарлари араб синтаксисга бағишланган. Нахв масалаларидаги грамматик қоидалар анъанавий тартибда ёзилган. Маҳмуд Замахшарий ва Аҳмад Майдонийнинг грамматик рисолаларини қиёсий ўрганиш шуни кўрсатдики, икки олим бир замонда яшаб ижод қилган ва ўз асарларини бир даврда араб тилшунослиги бўйича ёзишларига қарамасдан, уларнинг грамматикани талқин қилишлари, ҳамда ёритиб бериш принциплари бошқа бошқа бўлган. Шундай бўлсада, улар ўз рисолаларида фойдаланган тилшуносликка доир атамалар, айниқса сарф ва нахв атамаларининг бир хиллигини кўрамиз.

Замахшарий даврдоши Майдоний каби ўзини мақол ва маталлар ёзишда ҳам синаб кўрган. Замахшарийнинг “Ал мустаксо фи-л амсол” (“Ниҳоясига етган мақоллар”) деб номланган асари Майдонийнинг “Мажмуа л амсал” асари сингари мақол ва маталларга бағишланган. Унда алифбо тартибда йиғилган араб мақоллари ва масаллари мужассамлашган. Аз- Замахшарий томонидан келтирилган ҳикояларнинг айримлари¹⁴ Ал- Майдоний нақлларига ўхшаб кетсада (масалан, Жухо ҳақидаги ҳикояти), баъзи масал, афсона ва ривоятлар сюжети ўзига хослиги билан ажралиб туради.(масалан, Анқо деган куш тўғрисидаги ҳикоят)¹⁵. Ал- Майдоний ва аз- Замахшарий тўпламларига сюжети бир хил бўлган ҳикоятларнинг киритилганлигининг сабабини бу икки олим муштарак манбаадан фойдаланганлигида деб, биламиз.¹⁶

Икки буюк олим - Замахшарий ва Майдоний сиймосини ўрганиш уларда кўп ўхшашликлар борлигини кўрсатади. Жумладан, Маҳмуд Замахшарий бутун ислом оламида “Фахру-л-Хаваразм” ва “Устазу-д- дунйа” номи билан танилган. Аҳмад Майдоний “Имамул аъимма” ва “Садру-л-афадил” шарафли номлари олган. Замахшарий ҳам, Майдоний ҳам ажамлик бўлишган.

Тарихчиларнинг ижмоъсига кўра, жаҳонгашта олим Замахшарий 538 ҳ. йили вафот этган ва ўз она юрти Урганчда дафн этилган. Майдоний 518 ҳ. йили вафот этган ва ўз ватани Нишопурда дафн этилган.

Маҳмуд Замахшарий ва Аҳмад Майдоний яратган бадий ва илмий асарлари давр синовларидан ўтиб, ўзбек халқининг маданий мероси сифатида жаҳон хазинасидан жой олди. Биз ана шундай буюк олимларнинг авлоди эканлигимизни унитмаган ҳолда, доим фахрланиб, улар қолдирган бой меросни ўрганишда ўзимизда доим куч, шижоат ва хоҳиш топайлик.

¹⁴ Замахшарий. Ал Мустакса фи амсал ал араб. Ҳайдаробод, 1962. Т.1.с.76.

¹⁵ Кўрсатилган асар. Т.2. 150-бет.

¹⁶ Шомусаров Ш.Ғ. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. Автореферат. Т. 1997.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар. -Т.: Камалак, 1992, -80.
2. Гиргас В. Очеркъ грамматической системы арабовъ. СПб., 1873. - С.16
3. Исломов З.М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлёзма манбалари ва арабча туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий –танкидий матни (Тошкент қўлёзмалари асосида): -Филол.фанлар доктори дисс. –Т: 1999.- 234 б.
4. Носирова М. Тилшунослик билимлари тарихи (араб тилшунослиги) – Т.: Семурғ медиа, 2011. – Б.81
5. Носирова М. Замахшарий ва Розий. Ўзбекистонда диний ва дунёвий кадриятлар уйғунлиги. Илмий анжуман материаллари. – ТИУ. Сентябрь, 2009. - Б.254-258.
6. Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. -Т.: Фан, 1971, -32 б.
7. Шомусаров Ш.Ғ. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. Автореферат. Т. 1997.
8. احمد محمد الخوفي. الزمخشري. القاهرة. دار الفكر العربي. 1966م. ص.58-63
9. بروكلمان كارل. تاريخ الأدب العربي. دار المعارف بمصر. الجزء الخامس. 1975 م. ص. 315
10. محمد باسل عيون السود. أساس البلاغة. الجزء الأول. دار العلمية، بيروت-لبنان. 1998/1419
11. www.Maktabat al-maorif al-islamiyya/cjntents/exit htm